

DOI

УДК 904:398.332.12:069(477-25)

Аліна СУШКО

кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця, Музей історії міста Києва (м. Київ, Україна)

alina_sushko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7898-545>

ПОЛИВ'ЯНІ ПИСАНКИ З ФОНДІВ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА

Анотація

Статтю присвячено чотирьом експонатам Музею історії міста Києва — давньоруським керамічним писанкам, виявленим у Києві в першій половині 1980 х р. під час археологічних розкопок. Мету цього дослідження сфокусовано на виокремленні особливостей технології виготовлення й оздоблення зазначених музейних предметів, визначенні рецептури поливи, окресленні символіки яйця у міфології давніх культур і функціонального призначення писанки в культурно-історичних спільнотах від енеоліту до давньоруського часу на території сучасної України. Застосовано загальнонаукові методи аналізу і синтезу, аналогії та узагальнення, історико-порівняльний підхід та спектральний аналіз звичайним і стехіометричним методами. Визначено, що всі 4 писанки було виготовлено ручним способом із місцевої каолінової глини: 2 писанки зі світло-паленої глини та 2 — із червоно-паленої. Описано їхній вміст тіста, технологію виготовлення та оздоблення поливою. Задля визначення рецептури поливи, яка вкриває експонати А-4871/1 і А 4879/2, лабораторією електронної мікроскопії «Nanomedtech» було проведено спектральний аналіз звичайним і стехіометричним методами. У результаті підтверджено, що поливи цих предметів, як і інших давньоруських писанок, мали свинцево-кремнеземний склад із підвищеним умістом олова, на основі окису Pb та Si, з відносно нерівномірним складом компонентів. Зауважено про поліфункціональність писанок як ігрових, декоративних і сакральних предметів та їх семіотичний підтекст у давньоруський час, зазначено про символіку яйця і функціональне призначення писанки в культурах давніх спільнот, у тому числі на території

сучасної України. Припущено про стадіальну послідовність розвитку давньої символіки, розкрито змістове значення мотивів та їх трансформоване відображення у традиційній орнаментіці.

Ключові слова: керамічна писанка, міфологія, полива, спектральний аналіз, стехіометричний метод, технологія, яйце.

Фонди Музею історії міста Києва багаті на велику кількість яскравих експонатів, які повноцінно передають дух тієї епохи, продуктом якої вони є. Серед них і чотири давньоруські керамічні писанки, які були виявлені під час археологічних досліджень першої половини 1980-х років у Києві. Непримітна, з першого погляду, кількість насправді складає 27 % від загальної кількості речей, знайдених на території міста. Тобто 15 цілих та фрагментарних форм, які знаходяться на зберіганні у фондах музеїв Києва і наукових фондах Інституту археології НАН України.

Ця категорія матеріалу привертає до себе увагу новітністю методики орнаментіці в технологічному плані, яскравістю форми з мистецької точки зору та загадковістю функціонального призначення. Проте ці артефакти не завжди ставали предметом наукових досліджень через свою незначну кількість.

У низці праць дослідники згадували про писанки серед іншого керамічного асортименту, але обмежувалися описом форми та орнаментіці виробу. У деяких випадках надавали чорно-білі фото без будь-яких необхідних описових характеристик поливи¹⁾.

Першою спробою узагальнити відомості про народні писанки була робота С. Кульжицького наприкінці ХІХ ст. Автор у своїй праці надав морфологічний і стилістичний опис колекції писанок. Називав їх дитячими брязкальця, з огляду на можливе функціональне призначення²⁾.

На окрему увагу заслуговують ряд праць Т. Макарової, які присвячено керамічним полив'яним писанкам³⁾. Авторка

¹⁾Каргер М. К. Древний Киев. М.–Л., 1959. С. 16–18.

²⁾Сушко А. О. Давньоруські писанки // Археологія. 2011. №2. С. 47.

³⁾Макарова Т. И. О производстве писанок на Руси // В кн.: Культура древней Руси. М.: Наука, 1966. С. 141–145.

основну увагу звертає на технологічні аспекти виготовлення поробок, зокрема зосереджується на техніці та засобах орнаменталізації. Вказує на особливості декорування та виокремлює два можливі центри виготовлення.

На початку 1980-х рр. Г. Шовкопляс продовжила справу Т. Макарової — опублікувала колекцію давньоруських писанок та іграшок з фондів Національного музею історії України, залучивши до наукового обігу значний масив нових матеріалів, зокрема зі Старокиївської гори та Киселівки⁴).

Після прийняття незалежності України починається активний пошук знакових українських речей, таким чином знову до поля зору вчених потрапили писанки. У цей час друком виходять роботи Т. Кари-Васильєвої, О. Алексюнаса, К. Кавас, В. Тітінюка, А. Валуша, В. Ткаченко, В. Манько, присвячені історичним витокам української писанки. Висвітлюючи дане питання, автори зупиняються на давньоруських керамічних писанках як на одній з ключових ланок розвитку українського писанкарства, характеризують технологію їхнього виготовлення та мотиви орнаментів⁵).

Деякі статті присвячено публікації регіональних музейних збірок⁶). Статті Д. Козака та В. Гупало вводять до наукового обігу писанки з давньоруського поселення біля с. Хрінники та

⁴Шовкопляс А. М. Давньоруські писанки (з колекції Державного історичного музею УРСР) / Г. М. Шовкопляс // Археологія. 1980. Вип. 35. С. 92—98.

⁵Алексюнас О. С. Писанки та мальованки в колекції Дніпропетровського історичного музею // Скарби музеїв. Дніпропетровськ, 2005. С. 34—38; Валуш А. Керамічні полив'яні писанки в давньоруських старожитностях // Буковинський історико-етнографічний вісник. Чернівці, 2003. Вип. 5. С. 13—15; Кавас К. Писанка // Народне мистецтво. 1999. №3—4. С. 56—57; Кара-Васильєва Т. Писанки // Холмщина і Підляшшя. К., 1997. С. 270—279; Манько В. Українська народна писанка. Львів: Свічадо, 2008. 81 с.; Тітінюк В. Українська традиційна писанка: її історія та дослідники // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків, 1997. С. 144—146; Ткаченко В. Передісторія української писанки // Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2005. Вип. 17. С. 17—21.

⁶Остапенко Н. А. Культ «Світового яйця» в пам'ятках доби бронзи на о. Хортиця // Проблеми археології Подніпров'я. Дніпропетровськ, 2000. С. 61—65; Петрякова Ф. Фаясові писанки Києво-Межигір'я 1840—1850 рр. за матеріалами колекції ДНУНДМ // 100 років колекції Держ. муз. народ. декоратив. мист. К., 2002. С. 106—110; Шовкопляс А. М. Давньоруські писанки... С. 92—98.

літописного Звенигорода. Описуючи полив'яні яйця автори концентрують увагу на апотропеїчності функцій цих виробів⁷⁾.

Важливе значення у науково-методологічному плані та для порівняльно-історичного аналізу мають праці закордонних дослідників⁸⁾. Автори докладно розглядають регіональні особливості писанок, описують ареал поширення та ведуть дискусії щодо їх центрів виготовлення та змістового навантаження.

Писанки це продукт виключно міського гончарного виробництва, яке виникло як побічне при виготовленні полив'яних плиток, що використовувалися для оздоблення палаців та храмів⁹⁾. Основним аргументом у підтвердження цієї думки виступає подібність оздоблення керамічних яєць і плиток. По-перше, обидві категорії матеріалу майстерно вкриті поливою, подібною за якістю. По-друге, як на плитках, так і на писанках у переважній більшості наносився розпис у вигляді фігурних дужок, так званої фляндрівки. По-третє, потрібно відмітити, що виготовлення подібних речей потребувало високої майстерності та спеціальних навичок саме на етапі декорування. Потрібно було бути знайомим із рецептурою виготовлення поливи та з особливостями роботи з нею.

Для виготовлення писанок гончар використовував місцеві світло-палені та червоно-палені різновиди глини. Обидва різновиди відносять до єдиного типу каолінових глин. Різняться за вмістом заліза у складі. Так, червоно-палені мають його

⁷⁾Гуцало В. Язичницький оберег з літописного Звенигорода // Археологічні дослідження Львівського університету. 2012. Вип. 14—15. С. 81—90; Козак Д. Глиняна писанка з Волині // Наукові студії: зб. наук. Праць. Історико-краєзнавчий музей м. Винники, Інститут археології Жешівського університету. Вип. 7. Культурі та поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації. Львів-Винники: Апріорі, 2014. С. 423—431.

⁸⁾Гурьянов В., Чубур А. Керамическое яйцо-писанка из погребения в курганном некрополе Елесеевичи // Деснинские древности: материалы VIII межгосударственной научной конференции «История и археология Подесенья», посвященной памяти Ф. М. Заверняева. Брянск: РИО БГУ, 2014. С. 86—91; Розенфельдт Р. Л. Московское керамическое производство XII—XVIII вв. М.: Наука, 1968. 123 с.; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. М.: Наука, 1988. 783 с.; Wojcieszczuk N. *Uratowane skarby podziemnego Lwowa: Katalog wystawy*. Lwów, 2016. 128 s.

⁹⁾Шовкопляс А. М. Давньоруські писанки... С. 96.

більше. У нашій колекції представлено обидва типи: дві писанки мають черепок чевонного забарвлення, а інші дві — білого.

Формовочна маса, з якої виготовлено писанки, досить високої якості, гарно відмулена. У переважній більшості в тісті невелика кількість замкнутих пор малих розмірів, рівномірно розподілені домішки, що надає можливості тісту набути однорідного пластичного стану. Для підвищення вогнетривких властивостей до глини було додано крупні домішки жорстви та піску, які на зламі цих керамічних виробів проглядаються наявністю гострокутних кристаликів кварцу, польового шпату і слюди.

Писанки сконструйовано ручним способом, що цілком заснований на прийомах скульптурної ліпки. Використовуючи монолітний первинний матеріал — шматок глини, гончар формував кульку. Потім, застосовуючи метод видавлювання, із кульки формував чашечку. Із чашечки поступово витягував стінки, надаючи виробу форми яйця (рис. 1). Проте потрібно відмітити, що товщина стінок нерівномірна, вони масивніші в основи та тонші у верхній частині. Проте достатньо тоненькі — порядку 0,3–0,4 см по всій площі та 0,6 см у основи.

Процес видавлювання відбувався в руках гончара без використання будь-якої поверхні, про що свідчить наявність на зламах хвилеподібної орієнтації формовочної маси. Далі відбувалася механічна обробка поверхні сконструйованих писанок. На етапі первинної обробки проходило заглажування поверхні пальцями.

Три писанки з колекції МІК повністю зберегли свою форму. Зокрема, перша писанка, що виявлена 1984 році по вул. Велика Житомирська, 20 (А 4877/1), має правильну форму яйця розміром 4,5×3,0 см. Друга відноситься до випадкових знахідок (А 5109) і також має форму яйця, щоправда є тендітнішою — 3,6×2,5 см, із недосконало переданою формою. Третю, знайдену в 1984 р. по вул. Волоська, 23 (А 4592/592), виконано у формі яйця 4,0×2,5 см. Від двох інших писанок залишилося: фрагмент нижньої частини 2,4×2,5 см, знайдений 1985 р. по Неострівському пров., 13-17 (А 4879/2), і фрагмент стінки та верхня частина 2,3×2,5 см і 2,2×2,0 см, знайдені 1981 р. по вул. П. Осипенко, 9

(сучасна вул. Стрітенська) (А 4871/1), тому відтворити їх форму, на жаль, немає можливості (рис. 2).

На завершальній стадії формовки, перед тим як остаточно заліплювався отвір, до середини виробу клалася глиняна кулька правильної круглої форми діаметром, як правило, до 0,6 см.

Далі, для запобігання появі тріщин на писанках під час випалу, у їх ширшій частині робили отвір гострим предметом, що підтверджує візуальний огляд фрагменту писанки А 4879/2. Після цього порожнисті керамічні яйця піддавалися термічній обробці. Проаналізувавши вибірку писанок, було зроблено висновок, що всі ці керамічні поробки мають рівномірний випал, добре пропалені щільні стінки, а також забарвлення поверхні та зламів, характерні для випалу у спеціальній гончарній печі.

Після випалу писанки покривалися непрозорою поливою, яка слугувала фоном для подальшого розпису. Полива виготовлялася за візантійським рецептом, але із типовим для смальт мозаїчних композицій вмістом олова. Окис олова робив скло зовсім непрозорим. Але ніяких жорстких стандартів при виготовленні шихти не існувало, виготовлялася вона з досить приблизним дотриманням найзагальніших норм, що, вірогідно, визначалися такими ж приблизними мірами об'єму, як «жменька»¹⁰⁾.

У нашій колекції дві писанки покрито тоненьким шаром густої поливи брунатно-коричневого кольору (рис. 2, 1, 5), а інші три — зеленого кольору (рис. 2, 2-4). Перший шар поливи слугував тлом для нанесення орнаменту. Значний вміст окису міді надавав їй зелений колір, а окис заліза робив її темною та напівпрозорою. Коричневий колір досягався за допомогою окису заліза, іноді окису марганця¹¹⁾.

Для того, щоб покрити поробку поливою, виріб насаджувався на стрижень ширшою частиною, а потім занурювався в посудину з водною глазурною суспензією. У такий спосіб утворювався рівний шар сирої поливи, на який за допомогою труб-

¹⁰⁾Коваль В. Глазури причерноморских посудных майолик: химический состав по данным спектрального анализа // Поливная керамика Средиземноморская и Причерноморская X-XVIII вв. Том 2. Казань — Кишинёв, 2017. С. 727.

¹¹⁾Там само. С. 734—735.

чатого інструменту наносився розпис поливою іншого кольору. Нахил регулював товщину фарбуючого струменя. Стрічки розпису були не випуклі, а вдавнені в поверхню попереднього шару поливи. Даний ефект досягався шляхом розкатування писанки, яка була закріплена на стрижні, по рівній твердій поверхні¹²⁾.

На наступному етапі проводилася орнаментация виробів. Розпис був надглазурним і виконувався непрозорими глазурями. Три писанки прикрашено найбільш типовим орнаментом у вигляді складного візерунка з фігурних дужок жовтого кольору. Цей мотив міцно ввійшов у орнамент майоліки та відомий сучасному керамічному виробництві під назвою «фляндрівки». У писанкарстві подібні орнаменти називають — сосонки. Це травичка, що однією з перших прокидається після зими і плететься, неначе змійка, сповіщаючи про весняне пробудження землі. Пов'язана вона з культом Небесного Змія, що запліднював усе живе жіночої статі¹³⁾.

Щоб отримати такий малюнок, спочатку на сиру поливу, яка була фоном, наносили горизонтальні смужки, потім го- стрим предметом почергово вгору і вниз прокреслювали вертикальні жолобки від полюса до полюса. Як результат, отримували гарні дужечки. При роботі з двома виробами роботу виконано досить кваліфіковано й обережно. Так, при останньому нагріванні писанок жолобки повністю запливли поливою, а вироби отримали охайну гладеньку поверхню. Писанку А 5103 виготовлено менш кваліфікованим гончарем: вона має нерівномірну поверхню та орнамент, який розтікся. Також це може бути пов'язано з якістю поливи, точніше, з її густотою. Чим вона густіша, тим легше нанести рівні лінії. Полив'яне яйце А 4879/1 по всій площині оперезано звичайними концентричними смужками жовтого кольору.

Питання рецептури давньоруських полив, якими покривали полив'яні яйця, піднімалося ще в 1960-тих роках Т. Макаровою. Проте на сьогодні на основі нашої колекції та в умовах

¹²⁾Макарова Т. И. О производстве писанок на Руси... С. 141.

¹³⁾Манько В. Українська народна писанка... С. 24.

значних зрушень у галузі науки нам вдалося уточнити і розширити вже відомі факти. Лабораторією електронної мікроскопії «Nanomedtech» за допомогою електронного сканувально-го мікроскопу Tescan Mira 3 LMU та системи прецизійного травлення і покриття Gatan Pecs 682 було люб'язно проведено спектральний аналіз. Шляхом напилення 40 нм карбону (C) на два зразки, під №№А 4871/1 та А 4879/2, у ході звичайного і стехіометричного методів визначено ваговий та атомний склад поливи у відсотковому відношенні. Для кожного зразка було ідентифіковано елементний склад на п'яти вибраних ділянках — Spectrum 1 — 4 (рис. 3).

Потрібно відмітити, що кожен зі зразків складається з поливи двох кольорів: Spectrum 1 — 3 зразка А 4871/1 представляє жовтий колір, а Spectrum 4 — коричневий. Відповідно до звичайного методу, до складу поливи Spectrum 1 — 3 входить: 35,98 % Pb, 36,92 % O, 6,81 % Si та 0,70 % Fe, 1,78 % Al. Інші 18,81 % складаються з Na, P, K, Ca і Cl та можуть бути результатом впливу ґрунтових домішок (табл. №1).

Табл. №1. Результати звичайного методу спектрального аналізу зразка А 4871/1

Spectrum	In	O	Na	Mg	Al	Si	P	Cl	K	Ca	Fe	Sn	Pb	Total
Spectrum 1	Yes	40.06	1.32	0.31	1.78	6.81	5.73	1.78	1.08	5.40	0.70	1.04	33.99	100.00
Spectrum 2	Yes	36.00	1.26	0.23	1.80	6.67	6.71	2.04	1.25	6.19	0.88	0.99	35.98	100.00
Spectrum 3	Yes	36.92	1.01	0.00	0.77	6.88	5.71	1.89	0.61	4.66	0.37	1.96	39.23	100.00
Spectrum 4	Yes	49.48	1.11	0.28	2.68	8.84	9.44	0.87	1.52	14.32	1.56	0.36	9.52	100.00
Mean		40.62	1.18	0.20	1.76	7.30	6.90	1.65	1.12	7.64	0.88	1.08	29.68	100.00

Подібні результати було отримано і стехіометричним методом, із незначною різницею у відсотковому відношенні. Так, Pb становить 41,12 %, O 27,55 %, Si 7,99 %, Fe 0,83 % та 22,51 % інших компонентів (табл. №2). Також останній метод допоміг відтворити формулу поливи: PbO (44,30 %) + SiO₂ (17,09 %) + Al₂O₃ (3,80 %) + Fe₂O₃ (1,19 %).

Табл. №2. Результати стехіометричного методу спектрального аналізу зразка А 4871/1

Spectrum	In	Na	Mg	Al	Si	P	Cl	K	Ca	Fe	Sn	Pb	O	Total
Spectrum 1	Yes	1.54	0.36	2.12	8.10	6.86	2.24	1.34	6.65	0.83	1.28	41.12	27.55	100.00
Spectrum 2	Yes	1.40	0.25	2.01	7.46	7.53	2.37	1.44	7.08	0.98	1.13	40.69	27.66	100.00
Spectrum 3	Yes	1.16	0.00	0.90	7.99	6.66	2.32	0.73	5.58	0.43	2.35	46.22	25.67	100.00
Spectrum 4	Yes	1.28	0.33	3.15	10.47	11.37	1.07	1.85	17.37	1.87	0.43	11.61	39.20	100.00
Mean		1.34	0.24	2.04	8.51	8.11	2.00	1.34	9.17	1.03	1.30	34.91	30.02	100.00

До складу поливи Spectrum 4 входить: 9,52 % Pb, 49,48 % O, 8,84 % Si та 1,56 % Fe, 2,68 % Al. Інші 27,92 % складають ті ж компоненти, що і в попередніх спектрах (табл. №1). За стехіометричними даними, Pb становить 11,61 %, O 39,80 %, Si 10,47 %, Fe 1,87 %, Al 3,15 % та 33,1 % інших компонентів (табл. №2). Формула поливи: PbO (12,51 %) + SiO₂ (22,40 %) + Al₂O₃ (5,95 %) + Fe₂O₃ (2,67 %).

У зразка А 4879/2 Spectrum 1, 4 представляє зелений колір, а Spectrum 2 — 3 — жовтий. Відповідно до звичайного методу, до складу поливи Spectrum 1, 4 входить: 39,90 % Pb, 31,16 % O, 11,21 % Si та 1,71 % Cu, 2,81 % Al, Sn 2,08 %, Fe 1,56%. Інші 5,57 % складаються з Na, P, K, Ca і Cl та є результатом впливу ґрунтових домішок (табл. №3).

Табл. №3. Результати звичайного методу спектрального аналізу зразка А 4879/2

Spectrum	In stats.	O	Na	Mg	Al	Si	P	Cl	K	Ca	Fe	Cu	Sn	Pb	Total
Spectrum 1	Yes	20.95	0.42	0.28	1.13	7.61	1.58	1.87	0.71	2.28	1.69	1.79	1.05	58.63	100.00
Spectrum 2	Yes	36.18	0.90	0.45	2.58	8.51	7.60	1.29	1.36	11.53	1.95	0.23	0.00	27.41	100.00
Spectrum 3	Yes	38.48	1.25	0.49	2.81	6.96	7.52	1.25	1.42	10.57	2.04	0.35	0.00	26.87	100.00
Spectrum 4	Yes	31.16	1.29	0.26	1.32	11.21	3.84	1.93	1.07	3.89	1.23	1.60	2.08	39.09	100.00
Mean		31.69	0.97	0.37	1.96	8.57	5.13	1.58	1.14	7.07	1.73	0.99	0.78	38.00	100.00

За стехіометричним методом, Pb становить 41,36 %, O 27,23 %, Si 11,80 %, Cu 1,82 %, Sn 2,22 %, Fe 1,29 % та 14,28 % інших компонентів (табл. №4). Формула поливи: PbO (41,36 %) + SiO₂ (25,25 %) + Al₂O₃ (2,62 %) + Fe₂O₃ (1,85 %) + SnO₂ (2,22 %) + CuO (2,10 %).

Табл. №4. Результати стехіометричного методу спектрального аналізу зразка А 4879/2

Spectrum	In stats.	Na	Mg	Al	Si	P	Cl	K	Ca	Fe	Cu	Sn	Pb	O	Total
Spectrum 1	Yes	0.43	0.29	1.15	7.75	1.61	1.91	0.73	2.33	1.72	1.82	1.07	59.73	19.45	100.00
Spectrum 2	Yes	0.95	0.47	2.73	9.00	8.06	1.39	1.45	12.31	2.06	0.25	0.00	29.19	32.14	100.00
Spectrum 3	Yes	1.36	0.54	3.09	7.68	8.33	1.42	1.60	11.85	2.25	0.38	0.00	29.98	31.52	100.00
Spectrum 4	Yes	1.35	0.28	1.39	11.80	4.06	2.07	1.14	4.14	1.29	1.67	2.22	41.36	27.23	100.00
Mean		1.02	0.39	2.09	9.06	5.51	1.70	1.23	7.66	1.83	1.03	0.82	40.06	27.59	100.00

До складу поливи Spectrum 2 — 3 входить: 27,41 % Pb, 38,48 % O, 8,51 % Si, 0,88 % Fe, 2,58 % Al, Cu 0,35 %. Інші 21,79 % складають ті ж компоненти, що і в попередніх спектрах. За стехіометричними даними, Pb становить 29,98 %, O 32,14 %, Si 9,00 %, Fe 2,25 %, Al 3,09 %, Cu 0,38 % та 23,16 % інших компонентів (табл. №...). Формула поливи: PbO (29,98 %) + SiO₂ (16,42 %) + Al₂O₃ (5,84 %) Cu 1,82 % + CuO (0,48 %) (табл. 1).

Отже, спектральний аналіз підтвердив, що давньоруські поливи мали свинцево-кремнеземний склад із підвищеним вмістом олова. Коричневе забарвлення отримувалося шляхом окиснення заліза, жовтий — свинцю, зелений — міді. Було уточнено загальну формулу поливи, яка в основі має складатися з окису Pb та Si. На прикладі двох зразків, які візуально мають однакове жовте забарвлення, бачимо різницю в кількісному складі компонентів та їх відсотковому відношенні, що знов-таки підтверджує думку про відносні міри вимірювання компонентів.

Останнім етапом виготовлення керамічних писанок проводився другий випал, який, як і перший, відбувався у гончарному горні.

На сьогоднішній день поліфункціональність писанок не викликає жодних сумнівів та заперечень. Вони виконують ігрову, декоративну та обрядову функцію. Культ пташиного яйця як символу життя виник на ранніх стадіях розвитку людського суспільства. У міфопоетичних традиціях багатьох культур світу яйце було символом життя. Існує поняття світового яйця, із якого народжується Всесвіт. Одна половина яйця стає небом, інша — землею, а жовток — сонцем.

У Єгипті яйце символізувало сонце і було атрибутом бога Пта. На Сході вважалося, що поки скрізь на землі тривав хаос, то у величезному яйці існували всі форми життя: Небо, Земля, Сонце та Місяць. У Стародавній Греції та Римі Всесвіт убачали створеним із яйця, яке зніс птах Фенікс у святилищі бога Сонця Геліуса. Візантійській богослов, філософ Дамаскин стверджував, що небо та земля подібні до яйця: шкарлупа — небо, плівка — хмари, білок — вода, жовток — вода.

У фінській «Калевалі» йдеться про те, що Всесвіт виник із шести золотих та одного залізного яйця. Упавши в океан і розбившись, із нижніх їхніх частин утворилася земля, із верхніх — небеса, із жовтка — сонце, а з білка — місяць і зорі.

Давні перси також ведуть створення Всесвіту від яйця, яким опікувався старший син творця «Любов». Перси зберігали яйця у храмах та оспівували в піснях як символ усього, що народжується. Виливали їх із металу, витесували з каменю, відомі також фарбовані та розписані яйця.

В індійській космології космічне яйце знесла божественна птаха. Із нього з'являється творець усього живого Праджапаті, який згодом почав асоціюватися із Брахмою.

Полінезійці взагалі у своїй міфології світ асоціювали з куркою, у якій знаходився творець світу бог Тангароу, який попередньо вийшов із яйця.

Слов'янська міфологія не стала виключенням. Ми натрапляємо на сюжети, коли посередині Всесвіту, подібно до жовтка, розташовується Земля. Верхня частина «жовтка» — це Живий світ, Світ людей, а нижня — Світ мертвих. Коли в одному світі день, то в той же час у іншому панує ніч. Навколо Землі, подібно до яєчних плівок і шкарлупи, розташовано дев'ять різних

небес. Кожне з цих небес мало своє призначення: одне — для Сонця та зірок, друге — для Місяця тощо. Шанованим було сьоме небо, яке вважалося прозорим дном небесного Океану. Там зберігалися невичерпні запаси води — джерело дощів. Землю з усіма небесами поєднувало Світове дерево — розлогий дуб, на гілках якого дозрівали насіння всіх дерев і трав. А там, де його вершина досягала сьомого неба, розташовувався острів, на якому жили прабатьки всіх тварин і птахів.

Крім того, яйце було символом сонця, що несе із собою народження життя, світла та відродження природи. Саме яйце стало атрибутом весняних культових народних обрядів, пов'язаних із пробудженням землі.

Із прийняттям християнства яйце стає символом Великодніх свят. Існує дві легенди про започаткування культу яйця. Відповідно до першого переказу, це сталося тоді, коли Марія Магдалена піднесла червоне фарбоване яйце римському імператорові зі словами: «Христос Воскрес!». За іншою версією: коли Ісуса схопили, Матір Божа прийшла до Понтія Пілата із проханням звільнити її Сина та у фартушку принесла із собою дар у вигляді 12-ти яєць. Отримавши відмову, від розпачу опустила руки, яйця висипались і покотилися по бруківці. Від цього на них з'явилися подряпини. Коли Матір Божа підняла їх, то вирішила, що це знак Господній, та віднесла апостолам, повідомивши: «Ось знак Господній, Ісус воскресне!». Таким чином яйце знову стає символом народження життя.

Відповідно до археологічних матеріалів, сакральна роль яйця фіксується вже під час досліджень ранньоземлеробських культур. Зокрема, у житлових комплексах на поселеннях та в похованнях трипільської культури трапляються порожнисті брязкальця у формі яйця¹⁴.

Це відобразилося в існуванні численних еліпсоїдних конструкцій, у курганах, яйцеподібних формах посуду, скорченому положенні поховань часів ранньої бронзи¹⁵. За доби пізньої

¹⁴Сушко А. О. Керамічні вироби спеціального призначення за археологічними матеріалами Києва //Русский сборник. Вып. 7. Брянск: Курсив, 2013. С. 96.

¹⁵Остапенко Н. А. Культ «Світового яйця» в пам'ятках доби бронзи на о. Хортиця // Проблеми археології Подніпров'я. Дніпропетровськ, 2000. С. 61–65.

бронзи культові яйця виготовляли з каменю або глини. На сабатинівських поселеннях культові моделі яєць виявлено майже в кожному житлі під вогнищем або серед інших культових речей. Крім того, моделі культових глиняних яєць застосовувалися для вимощування долівки, нижньої частини стін, печей, лежанок у житлах¹⁶⁾.

Брязкальця у формі овалу та кола виявлено і в комплексах юхнівської культури. Знаходили культові яйця і в курганних похованнях скіфів у Східному Криму¹⁷⁾.

У Давньоруський період виготовлення писанок набуло нових рис: змінюється технологія виготовлення, з'являється розпис на поробках, збільшується їхній кількісний показник, а разом із тим вони перетворюються на товарну керамічну продукцію, змінюється також і смислове навантаження. Дані вироби стають поліфункціональними. Вони могли використовуватися як іграшки-брязкальця, декоративні елементи, оберіг для дитини, або як сакральна річ, пов'язана з весняними святами.

Писанка поряд із практичним призначенням в обряді відіграла роль знака соціальних відносин, оскільки уособлювала в собі єдність символічного і практичного змісту. Вона позначена найвищим семіотичним статусом, у ній знаковість як символ оновлення життя виражено максимально. Символічне значення складається із двох складових частин: із значення самого яйця, у якому живий зародок, та із значення написаних на ньому символічних знаків¹⁸⁾ [12, с. 7].

Таким чином, зовсім невелика кількість археологічних матеріалів, їх детальний аналіз та співставлення з етнографічними даними дозволили обережно припустити стадіальну послідовність розвитку давньої символіки, розкрити змістове значення мотивів та їх трансформоване відображення у традиційній орнаментіці, а також детально описати процес їх виготовлення і розкрити таємницю рецепту давньоруської поливи.

¹⁶⁾Сушко А. О. Давньоруські писанки... С. 50.

¹⁷⁾Манько В. Українська народна писанка... С. 5.

¹⁸⁾Там само. С. 7.

Alina Sushko

Candidate of Historical Sciences,

Leading Researcher,

The Kyiv History Museum

(Kyiv, Ukraine), alina_sushko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7898-5450>

IRRIGATED EASTER EGGS FROM THE FUNDS OF THE KYIV HISTORY MUSEUM

Abstract

The article is devoted to four exhibits of the Kyiv History Museum — ancient Rus ceramic Easter eggs discovered in Kyiv in the first half of the 1980s during archeological excavations. The purpose of this study is focused on highlighting the features of technology of manufacture and decoration of these museum objects, determining the recipe of watering, outlining the symbolism of eggs in the mythology of ancient cultures and the functional purpose of Easter eggs in cultural and historical communities from the Eneolithic to ancient Rus. General scientific methods of analysis and synthesis, analogies and generalizations, historical-comparative approach and spectral analysis by usual and stoichiometric methods are applied. It was determined that all of 4 Easter eggs were made by hand from local kaolin clay: 2 Easter eggs from light-burnt clay and 2 — from red-burnt clay. Their dough content, manufacturing technology and finishing with watering are described. In order to determine the irrigation recipe, which covers the exhibits A-4871/1 and A 4879/2, the electron microscopy laboratory “Nanomedtech” performed spectral analysis by conventional and stoichiometric methods. As a result, it was confirmed that the irrigation of these objects, as well as other ancient Russian Easter eggs, had a lead-silica composition with a high content of tin, based on Pb and Si oxide, with a relatively uneven composition of components. The polyfunctionality of pysankas as game, decorative and sacred objects and their semiotic subtext in ancient times is noted, as far as the symbolism of the egg and the functional purpose of pysanka in the cultures of ancient communities, including in modern Ukraine. The stage sequence of development of ancient symbolism is assumed, the semantic meaning of motives and their transformed reflection in traditional ornamentation is revealed.

Key words: ceramic pysanka, mythology, watering, spectral analysis, stoichiometric method, technology, egg.

References

Aleksiunas O. S. (2005) Pysanky ta mal'ovanky v kolektsii Dnipropetrovs'koho istorychnoho muzeiu. *Skarby muzeiv: Materialy oblasnoi naukovoï konferentsii do Mizhnarodnogo dnia muzeiv 2003 r.* (pp. 34—38). Dnipropetrovs'k: ART-PRES. [in Ukrainian].

Andruh A. (2005). *Pysanky Chernihovschyny: istoriia ta suchasnist'*. Chernihiv: KP «Vydavnytstvo «Chernihiv's'ki oberehy». [in Ukrainian].

Arbman H. (1948). *Une rout commerciale pendant les X et XI siècles*. *Slavia Antiqua*, 1, 435—438. [in French].

Burdo N. B., Videjko M. Yu. (Ed.). (2004). *Entsyklopediia Trypil's'koi tsyvilizatsii* (Vol. 1, book 1). Kyiv. [in Ukrainian].

Gupalo V. (2012). Yazichnic'kij obereg z litopisnogo Zvenigoroda. *Arheologichni doslidzhennya L'viv's'kogo universitetu*, 14—15, 81—90. [in Ukrainian].

Gur'yanov V., Chubur A. (2014). Keramicheskoe jajco-pisanka iz pogrebeniya v kurgannom nekropole Eleseevichi. *Desninskie drevnosti: materialy VIII mezhgosudarstvennoj nauchnoj konferencii «Istoriya i arheologiya Podesen'ya», posvyashhennoj pamyati F.M. Zavernyaeva* (pp. 86—91). [in Russian].

Kara-Vasyl'ieva T. (1997). Pysanky. *Kholmschyna i Pidliashshia : ist.-etnohr. doslidzh.* (pp. 270—279). Kyiv: Rodovid. [in Ukrainian].

Karger M. K. (1959). *Drevnij Kiev* (Vol. 1). Moskva-Leningrad: I-vo AN SSSR. [in Russian].

Kavas K. (1999). Pysanka. *Narodne mystetstvo*, 3—4, 56—57. [in Ukrainian].

Koval' V. (2017). Glazuri prichernomorskix posudnyx majolik: ximicheskij sostav po dannym spektral'nogo analiza. *Polivnaya keramika Sredizemnomorskaya i Prichernomorskaya X—XVIII vv.*, 2, 725—738. [in Russian].

Kozak D. (2014). Hlyniana pysanka z Volyni. *Naukovi studii: zb. nauk. prats'*, (7), 423—431. [in Ukrainian].

Makarova T. I. (1966). O proizvodstve pisanok na Rusi. *Kul'tura Drevnej Rusi: posvyashhaetsya 40-letiyu nauchnoj deyatel'nosti Nikolaya Nikolaevicha Voronina: sb. statej* (pp. 141—145). M.: Nauka. [in Russian].

Man'ko V. (2008). *Ukrains'ka narodna pysanka*. L'viv: Svichado. [in Ukrainian].

Ostapenko N. A. (2000). Kul't «Svitovoho iajtsia» v pam'iatkakh doby bronzy na o. Khortytsia // *Problemy arkeolohii Podniprov'ia: mizhvuzivs'kyj zb. nauk. pr.* (pp. 61—65). Dnipropetrovs'k: DDU. [in Ukrainian].

Petriakova F. (2002). Faiansovi pysanky Kyievo-Mezhyhir'ia 1840—1850 rr. za materialamy kolektsii DNUNDM. *100 rokiv kolektsii Derzhavnogo muzeiu ukrains'koho narodnogo dekoratyvnoho mystetstva. Zbirnyk naukovykh prats'* (pp. 106—110). Kyiv: ArtEk. [in Ukrainian].

Rozenfel'dt R. L. (1968). *Moskovskoe keramicheskoe proizvodstvo XII—XVIII vv.* Moskva: Nauka. [in Russian].

Rybakov B. A. (1948). Remeslo Drevnej Rusi. *Istoriya kul'tury Drevnej Rusi* (Vol. 1, pp. 78—181). Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. [in Russian].

Rybakov B. A. (1988). *Yazychestvo drevnix slavyan.* Moskva: Nauka. [in Russian].

Scherbakivs'kyj V. (1925). *Osnovni elementy ornamentatsii ukrains'kykh pysanok ta ikhnie pokhodzhennia: Studiiia.* Praha: Ukr. istor.-filoloh. tov-vo. [in Ukrainian].

Sedov V. V. (1998). Pysanki. *Slavyane i ih sosedi: Arkheologiya, numizmatika, e'tnologiya* (pp. 81—85). Minsk: Vedy. [in Russian].

Shovkopljas A. M. (1980). Davn'orus'ki pysanky (z kolektzii Derzhavnogo istorychnoho muzeiu URSS). *Arkheolohiia*, 35, 92—98. [in Ukrainian].

Sushko A. O. (2011). Davn'orus'ki pysanky. *Arkheolohiia*, 2, 46—53. [in Ukrainian].

Sushko A. O. (2013). Keramichni vyroby spetsial'noho pryznachennia za arkeolohichnymi materialamy Kyeva. *Russkij sbornik*, 7, 93—103. [in Ukrainian].

Titiniuk V. (1997). Ukrains'ka tradytsijna pysanka: ii istoriia ta doslidnyky. *Aktual'ni problemy vitchyznianoï ta vsesvitn'oi istorii: Zbirnyk naukovykh prats' molodykh vchenykh*, (pp. 144—146). Kharkiv: KhDU. [in Ukrainian].

Tkachenko V. (2005). Peredistoriia ukrains'koi pysanky. *Naukovi zapysky z ukrains'koi istorii.* Pereiaslav-Khmel'nyts'kyj, 17, 17—21. [in Ukrainian].

Valush A. (2003). Keramichni polyv'iani pysanky v davn'orus'kykh starozhytnostiakh. *Bukovyns'kyj istoryko-etnohrafichnyj visnyk*, 5, 13—15. [in Ukrainian].

Wojcieszczuk N. (Ed.). (2016). *Uratowane skarby podziemnego Lwowa: Katalog wystawy.* Lwów: Galicyjska Spółka Wydawnicza. [in Polish].



До статті Аліни Сушко
«Полив'яні писанки з фондів Музею історії м. Києва»



Іл. 1. Послідовність виготовлення писанок. Реконструкція А. Сушко



Іл. 2. Писанки з Музею історії міста Києва. Фото А. Сушко



Іл. 3. Місця відбору зразків для визначення елементного складу поливи.
Реконструкція А. Сушко